

A szövegbe illesztés módjai Szent István Veszprémi püspökségnek írt adománylevelében*

1. Bevezetés. Szórványemlékek vizsgálatakor idegen nyelvű szövegekbe szőtt magyar szavakat elemzünk. Ebből értelemszerűen következik, hogy kétnyelvű textusokkal van dolgunk, melyekben az idegen nyelv dominanciája a jellemző. A szövegek auctoraik egy-egy idegen nyelvű szöveget kívánnak létrehozni, ebből természetszerűen következik, hogy akkor is az adott nyelv grammatikai szabályait alkalmazzák, amikor „a befogadó szöveg nyelvét tekintve idegen – számunkra anyanyelvi – elemeket” illesztenek be (SZENTGYÖRGYI 2010: 33). A nyelvtörténeti kutatásokban hosszú időn át az idegen nyelvű szövegből kiemelve vizsgálták az oklevelek szórványait, a kontextust nem véve figyelembe. Ebből aztán olyan félreértések származhatnak, mint amikor NÉMETH GYULA a TA. *kangrez* útnevét sík vidékre lokalizálta, holott a szöveg dombot, völgyet említ (1940: 327; vö. HOFFMANN 2007: 229–231; SZENTGYÖRGYI 2008: 32, 2010: 34). A szövegbe illesztés vizsgálatának fontosságára már BENKŐ LORÁND (1998: 86) is felhívta a figyelmet: meglátása szerint Anonymus nagy nehézségekbe ütközött a magyar elemek latin szövegbe illesztésekor. Ebből arra lehet következtetni, hogy az oklevélíróknak is meg kellett küzdeniük ezzel a problémával, amikor magyar elemeket illesztettek idegen nyelvű szövegekbe (HOFFMANN 2007: 21). Noha a magyar nyelvtörténet érdeklődésének középpontjában elsősorban az áll, hogy a szórványokból, azaz a magyar elemekből milyen tanulságokat lehet levonni, a precíz elemzéshez (elsősorban az értelmezéshez, de akár hangtörténeti, morfématörténeti, helyesírás-történeti következtetésekhez is) nem kerülhető meg a kontextus vizsgálata sem.

Az utóbbi egy évtizedben fellendült az interpolált oklevelek vizsgálata. Mivel ezekben az eredeti oklevél szövege keveredik az utólagos hozzátoldásokkal, sok esetben nem lehet eldönteni, hogy mely szövegrész mely korszakhoz köthető. Ezért kétes hitelű nyelvemlékeknek számítanak, s az ezekben található szórványokról sokáig csak félve lehetett nyelvtörténeti következtetéseket levonni. Az elmúlt évtized gyümölcse, hogy az interpolált oklevelek elkezdtek integrálódni a nyelvtörténeti kutatásokba: ha ugyanis el tudjuk egymástól különíteni a kronológiai rétegeket, és meg tudjuk állapítani, hogy mely szövegrész mely korban íródott, akkor a megfelelő szórványokról fontos tanulságokat állapíthatunk meg a saját korukra vonatkoztatva. SZŐKE MELINDA a Szent István nevére hamisított oklevelekből igyekszik 11. századi adatokat kinyerni azáltal, hogy vizsgálja: a szövegnek mely részei (s így mely szórványai) lehetnek hamisítások, és melyek azok, amelyek valóban 11. századi nyelvállapotot mutatnak (l. SZŐKE 2013, 2015, 2018, 2019, 2021). Szintén egy Szent István által kiadott, interpolált oklevéllel foglalkozik PÓCZOS RITA (2015, 2017): a Pécsi püspökség alapítólevelét vette görcső alá. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti vizsgálata PELCZÉDER KATALIN (2015, 2017, 2018a, 2018b, 2019) nevéhez köthető, KOVÁCS ÉVA (2018) pedig a Százdi apátság alapítólevelének elemzését végezte el.

* A dolgozat az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

A kronológiai meghatározás komplex szempontrendszer igényel. Többek között figyelembe kell vennünk a szörványok hang- és helyesírás-történeti sajátosságait, etimológiai ismereteket és összehasonlító eljárásokat is szükséges alkalmazni (erről részletesebben l. még SARNYAI 2022: 455), de bizonyos esetekben a szövegbe illesztés módjának feltárása is segítséget nyújthat a meghatározásban. Ha az interpolált oklevelek szörványait a kontextusukban vizsgáljuk, akkor a szöveggel kapcsolatban nemcsak azt kell szem előtt tartanunk, hogy idegen nyelvű, hanem azt is, hogy több nyelvállapotú: nem csupán az eredeti oklevél keletkezési idejének nyelvállapota a jellemző rá, hanem az utólagos hozzátoldások korainak nyelvállapota is nyomot hagy rajta.

Tanulmányomban egy interpolált oklevélben, Szent Istvánnak a veszprémi püspökség számára írt adománylevelében vizsgálom a szörványok szövegbe illesztését. Céлом annak feltárása, hogy az oklevél szövegbe illesztési megoldásai egyeznek-e az oklevél feltételezett írójának, valamint a 11. századi diplomáknak a megoldásaival, illetve hogy e szempont mennyiben járulhat hozzá az értelmezéshez, és milyen új kérdéseket vethet fel.

2. A vizsgált oklevélről. Szent Istvánnak a veszprémi püspökség számára írt adománylevele igen korai nyelvemléknek tekinthető, hiszen 1009-re datálható. Ennek ellenére hosszú ideig nem született róla részletesebb elemző vizsgálat. Ennek elsősorban az az oka, hogy nem maradt fenn eredetiben, pusztán átiratokban, amelyekben ráadásul utólagos változtatások, hozzátoldások is vannak. Az első, szövegűnek szánt átirat IV. Béla idejében, 1257 után keletkezett (a továbbiakban +1257/1263 u.). A történészek arra következtettek, hogy ez a másolat nem IV. Béla eredeti oklevele: egyfelől hiányzik róla a pecsét, másfelől pedig számos szempontból eltér más, IV. Béla által kiadott oklevelektől (l. ÉRSZEGI 2010: 10). Ugyancsak közvetlenül az eredeti oklevél alapján készülhetett a második átirat, amelyet a tihanyi konvent készített Benedek veszprémi püspök kérésére az 1290-es években; erről az átiratról pedig készült egy újabb másolat 1469-ben. Az első és a második átiratnak is súlyos hiányosságai vannak, viszont úgyszólván kiegészítik egymást: amit elhagyott az egyik, azt tartalmazza a másik. Szent István monogrammjára való utalás nincs a IV. Béla kori megerősítő oklevélben, a tihanyi konvent átirata azonban tartalmazza. Éppen ellenkező a helyzet a keltezési formulával: míg a IV. Béla kori átirat rendelkezik keltezéssel (igaz, bizonyosan nem az eredetit átmásolva, hanem a saját korának formuláját használva), addig a tihanyi konvent átiratából teljes mértékben hiányzik.

A veszprémi egyházat 1276-ban kifosztották, és sok más fontos okirat mellett eltűnt Szent István eredeti oklevele, valamint a IV. Béla kori megerősítő okirat is. Ezután 1342-ben említik ismét az oklevelet, ekkor szolgáltatta ugyanis vissza a veszprémi egyháznak egy fiatalember. Ezt követően többé nem említi semmilyen más okirat: Szent István eredeti diplomájának története innentől homályba vész (ÉRSZEGI 2010: 10–11).

A történészek körében nincs teljes egyetértés az oklevél szerzőjét illetően. A HC. siglával jelölt auctort a diplomatikatudomány Heribert C jegyzővel azonosítja, aki Heribert kancelláriájának volt alkalmazásában. Ismereteink szerint a német kancelláriát Heribert C 1002-ben hagyta el, hogy Magyarországon megszervezze a királyi udvari írásbeliséget, így a királyi oklevelezést is. A Veszprémi adománylevél és a Pécsi püspökség adománylevele mellett Szent István Pannonhalmi alapítólevele, valamint a pécsváradi, a két zalavári és a bakonybéli oklevél is az ő keze munkájaként ismeretes; bár az utóbbiakról tudjuk, hogy a Pannonhalmi apátság alapítólevele alapján készült hamisítványok (ÉRSZEGI 2010: 14).

Az eredeti oklevél rekonstrukciójával, hangtani, morfológiai és hangjelölési elemzésével egy másik tanulmányomban foglalkozom; ebben közlöm az oklevél latin szövegét, valamint annak nyelvtörténeti vizsgálatokra alkalmas fordítását is (SARNYAI 2022: 291–293). Jelen írásomban ennek eredményeit felhasználva a szövegbe illesztés kérdéskörét tárgyalom. A kiemelt mondatrészekben a hivatkozott tanulmányban rekonstruált szórványok szerepelnek, és az ott közölt fordítást használom.

3. A szövegbe illesztés modelljei. A szórványok szövegbe illesztésének rendszerező vizsgálatát az utóbbi években több kutató is elvégezte (I. HOFFMANN 2007, SZENTGYÖRGYI 2010, SZÖKE 2015), a modellnek elméleti háttérrel HOFFMANN ISTVÁN (2007), SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010) és legújabban a HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA szerzőhármas (2018) adott.

HOFFMANN ISTVÁN (2007: 21–23) a szövegbe illesztésnek hat kategóriáját különíti el egymástól: 1. A hely nevét latin nyelven, latinul deklinálva illesztették be a szövegbe. Ez akkor volt könnyen alkalmazható, ha az adott helynévnek volt latin megfelelője az európai latinság névanyagában (pl. *Duna* : *Danubius*, *Sabaria* : *Szombathely*). 2. Magyar nevek fordításaként létrejött latin formákat illesztettek a szövegbe, tehát a tulajdonnév felismerhető közszoói elemeit latinra fordították, vagy ha csupán az egyik tag volt felismerhető, akkor részfordítást végeztek (pl. *Újfalu* : *Nova Villa*, *Nagy-Okor* : *Magnum Okur*). A latinizálás történhetett úgy is, hogy a helynév hangalakját latinosították, vagy melléknévi formákat hoztak létre (pl. *Výssegradiensis*). 3. A magyar alakot változtatás nélkül, általában prepozícióval beillesztették a szövegbe; ez a mód közvetlenül tükrözi a korabeli valós nyelvhasználatot. 4. Egy-egy mellékmondatos szerkezettel éltek, így a megnevezőszós szerkezetek kiemelt szerephez helyezik a helynevet (pl. *in loco, qui vulgo dicitur Tichon*). 5. A beillesztett magyar helynév előtt a hely fajtáját megnevező latin földrajzi köznévv áll (pl. *ab eodem lacu Bolatin*). 6. A magyar helynév a latin szövegbe magyar grammatikai eszközökkel kerül be, magyar toldalékolással vagy magyar névutóval.

Az előző rendszerezéstől eltérően SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010: 42–43) nem sorolja a szövegbe illesztés módjai közé a helynév latinosítását vagy fordítását: a névválasztási eljárást külön aktusként kezeli (erről l. később). A szövegbe illesztést mint a mondat szintagmatikus szerkezetébe történő beillesztést ennek morfológiai eszközei alapján csoportosítja, így nyolc típust különít el egymástól, melyek közül négy szabályos módozat: 1. Valamely függő eset ragja, tehát a latin vagy latinizált tulajdonnév, illetve a latin végződésekkel egybeeső magyar végződés latinul deklinálódik (pl. a *Buda a*-ja egybeesik a latin első declinatio *a* végződésével, így ekképpen ragozódik: *Budam, Budae...*). 2. A latin prepozíció után a helynév megkapja a függő eset ragját (pl. *apud Budam*). 3. A beillesztett latin és latinosított név nominativusban van, ami zéró morfémával jár együtt (pl. *est lacus, est uilla, locus mortis dictus; Sumugiensis*). 4. Latinul ragozhatatlan főnevek esetében a helynév függő esetben sem kap esetragot, még prepozíció után sem (pl. *super balatin*). Szabálytalan módozat, amikor a magyar helynév magyar morfológiai eszközökkel kerül a latin szövegbe: 1. függő esetben magyar esetragot kap; 2. magyar névutóval kerül be (pl. *monarau bukurea*); 3. a latin prepozíció által megteremtett függő esetben magyar esetragot kap (pl. *venit ad Scertora*); 4. a latin prepozíció után következő helynevet egy magyar névutó követi (pl. *ad holmodi rea*), bár ez talán kontaminált jelölésnek tűnik. Munkámban ezt a rendszerezést tartom irányadónak.

A HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által írt Régi magyar helynévadás című kötet egy külön fejezetet szentel a szórványok kontextusának kérdésére (77–97). Rendszerezésük három nagy kategóriát különböztet meg: a megnevezőszós szerkezeteket, az appozíciós szerkezeteket, valamint a magyar grammatikai eszközökkel való beillesztést. A megnevezőszós szerkezetek rendkívül gyakoriak az oklevelezésekben, nyelvi sokszínűségük ellenére a szerkezetük egységes: a szerkezet fő tagja egy latin földrajzi köznévi (pl. *villa, rivulus, silva*). A földrajzi köznévi arra hivatott, hogy megmutassa, a mellette szereplő, idézetszerűen használt magyar név milyen típusú helyet jelöl. A főtaghoz többnyire valamilyen vonatkozó kötőszóval (pl. vonatkozó névmással) mellékmondatot kapcsol a scriptor; ebben található meg a magyar névelem, amelynek nominativusi alakját a megnevezőszó, azaz a többnyire passzív igei állítmány, esetleg a passzív igeneves szerkezet teszi lehetővé. Ilyen szerkezet többek között (a TA. példáit idézve): *in loco, qui vulgo dicitur Tichon; rivulus namque, qui dicitur Fuk; villa, quę vocatur Gamas*. A szerzők kiemelik, hogy ezzel az eljárással a scriptor nemcsak beilleszti a magyar névelemet, hanem nagyobb hangsúlyt is ad neki, elkülöníti a latin kontextustól, és kiemeli különbözőségét, idézetszerűségét. Sokszor azonban a szerkezetbe nincs beiktatva a megnevezőszó, hanem passzív ige nélkül, egyszerű névszerkezetekben bukkannak fel a szórványok. Gyakran jelennek meg a szórványok appozíciós szerkezetekben. A TA.-ban a szórványoknak csupán 6%-a, de a Százdi alapítólevélben már 58%-a ilyen szerkezetben szerepel. Ez esetben a hely fajtáját jelölő földrajzi köznévi a főszó, s ehhez kapcsolódik – mintegy értelmezőként – a magyar név.

4. Névválasztási eljárások a Veszprémi püspökség adománylevelében

4.1. Tényleges helynévi (sajátnévi megfelelő). Az oklevél a névválasztási eljárások közül leggyakrabban a tényleges helynévi alkalmazásával él, azaz a scriptor a hely saját tulajdonnévi használatú megnevezését adja. Ez a leggyakoribb és legtermészetesebb eljárás, továbbá ki kell emelni, hogy ezen csoport alá sorolandó mind az adott helynévi vernakuláris alakja, mind pedig a különnyelvi megfelelője (SZENTGYÖRGYI 2010: 38–39). Evvel kapcsolatban ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a települések latin nevükön való szerepeltetése presztízskérdés is, tehát azokat a városokat, melyek politikai, vallási vagy közigazgatási szempontból nagy jelentőséggel bírtak, latin nevükön rögzítették; pl. *Esztergom* : *Strigonium*; *Győr* : *Jaurinum*; *Szeged* : *Zegegin*; *Debrecen* : *Debrecinum* (HOFFMANN 2007: 35–37). Az oklevélben erre a településnevek közül az *Alba* 'Fehérvár' helynévi áll példaként, ugyanis az *Albam civitates* (!) appozíciós szerkezetben tényleges helynévi alkalmazásáról beszélhetünk. Hasonló a helyzet a víznevek esetében: a nagyobb, fontosabb folyókák nevét leginkább a latin névmegfelelővel rögzítik. Erre is találunk példát az oklevélben: *Danubius*. Sajátnévi megfelelőit láthatunk továbbá – vernakuláris alakban – a *Cari* mindkét előfordulása esetében, továbbá *Colon*, *Wesprem*, *Vyssegrad*, *Avsy*, *Bergeni*, *Morzolfeu*, *Apurig*, *Fyley*, *Hurhyda* és *Sool* esetében.

4.2. Latinosítás. Találkozunk emellett latinosítással; a latinizáló *-ensis/-iensis* képzővel való ellátás következtében jön létre a *Wesprem* helynévből a *Wesprimiensis* alak, a *Vyssegrad* helynévből a *Vyssegradiensis*, a *Colon* helynévből a *Colonensis*. Természetesen ahhoz, hogy ezen alakok a szövegbe illeszkedjenek, nem elegendő a helynévi latin képzővel történő felruházása, szükség van a megfelelő esetagra is (SZENTGYÖRGYI 2010: 39). A szintén Heribert C-hez köthető Pannonhalmi alapítólevélben is láthatunk példát latinosításra:

Sumigiense (DHA. 39), ez azonban nem meglepő, hiszen gyakori névválasztási eljárás volt a 11. században; pl. 1024 (a hamis zalavári oklevél): *Insula Zaladiensi* (DHA. 101); 1075: *Cernigradensium* (DHA. 216); 1075: *Alparienses* (DHA. 217); 1075: *Colocensi* (DHA. 218).

4.3. Névmási helyettesítés. Erre az eljárásra is találunk példát: a helynevet egy-egy névmással helyettesíti a scriptor a szóismétlés elkerülése céljából. Vonatkozó névmás ilyen funkcióban többször is előfordul, például: „in *qua* [ti. Wespem] ipsius episcopatus sedes est constructa” ’*ahová* [ti. Veszprémben] magának a püspökségnek lett elhelyezve a székhelye’ (a kiemelések tőlem származnak; S. V.).

5. Appozíciós szerkezetek. Az oklevél szórványai legnagyobb részben appozíciós szerkezetben vagy ebből bővülő névszói szerkezetben, egyszer álvonatkozó mondatban tűnnek fel. A hagyományos latin grammatika leírása alapján az appozíció két főnév kapcsolata, melyek egyeznek számban és esetben, s egymást értelmezik (pl. *urbs Roma* ’Róma város[aj]’). Okleveleink appozíciós szerkezeti kétnyelvűek; a magyar szórványok ragozhatatlan névszóként viselkednek, ezért nem lehet elvárni, hogy a két főnév számban és esetben egyeztetve legyen (SZENTGYÖRGYI 2009: 66). Az oklevélben az appozíciós szerkezetek egyik tagja mindig egy latin földrajzi köznévi (pl. *villa* ’falu’), másik tagja pedig egy magyar nyelvű helynév, egy tényleges tulajdonnév (pl. *Fyley*). E két elem egymásra vonatkozik, egymást értelmezi, az appozíció pedig nem tekinthető a beillesztés egyik módjának sem, mert „ezek már a latin szöveg szisztematikusan felépítésének részei” (SZENTGYÖRGYI 2010: 41).

Első szórványaink is ilyen szerkezetben tűnnek fel: „quatuor civitates, nominibus Wespem, [...] atque Albam civitates,¹ Colon et Vyssegrad civitates ...” ’négy várost, név szerint Wespemet [...] és Fehérvárt [Alba városát], Colon és Vyssegrad városát’, ebből az *Albam civitatem* egyszerű appozíciós szerkezet, egynyelvű latin, így – mivel a helynév latin alakját szerepeltette a scriptor – számban és esetben is egyezik egymással. Egyszerű appozíciós szerkezet a *Colon et Vyssegrad civitates*: a többes számban álló latin köznévi két appositívója van, mindkettő latinul ragozhatatlan magyar tulajdonnév. A kiemelt mondat tulajdonképpen egy appozíciós szerkezetből bővülő névszói szerkezetlánc, a *quatuor civitates* értelmezője a *Wespem* helynév, valamint az *Albam civitatem* és a *Colon et Vyssegrad civitates* appozíciós szerkezetek, ám az értelmezők a *nominibus* névszótól függenek, így névszói szerkezetet hoznak létre.

Hasonlóképpen appozíciós szerkezetből bővülő névszói szerkezetben áll a „villam unam nomine Cari” ’egy falut, név szerint Carit’, amelyben a *villam* értelmezője a *Cari*, természetesen latinul ragozhatatlan, ám a megnevezést kifejező *nomine* latin névszó névszói szerkezetet hoz létre. Ez a helyzet a „tres villas, nomine Avsy, Cari ac Bergeni” ’három falut, név szerint Avsy, Carit és Bergeni’ esetében is: a névszói szerkezetlánc mindhárom helyneve értelmezője a *villa* latin földrajzi köznévi, ám ezek a *nomine* névszótól függenek.

Hogy a szórványok értelmezéséhez is hozzájárulhat a szövegbe illesztés és a kontextus vizsgálata, azt a következő példa igazolja. A „seu Morzolfeu in pago Colonensis civitatis unam villam” értelmezése már csak azért is nehéz, mert nem tudhatjuk biztosan, mit is jelent a *Morzolfeu*. Észszerű lenne azt gondolni, hogy az in pago Colonensis civitatis ’Colon városának vidékén’ alkot egy szintagmát, a *Morzolfeu* pedig az *unam villam* földrajzi

¹ Minden bizonnyal *civitatem* alaknak kellene itt állnia; többes számú alakja vagy a másoló, vagy a scriptor figyelmetlenségének rovására írható. A DHA. lábjegyzete is feltünteti a helyes egyes számú alakot.

köznevének az appozíciója, ám ÉRSZEGI (2010: 24) kiemeli, hogy a középkorban ilyen nevű település nincs, így inkább a Marcal forrásvidékét kell feltételeznünk. Ez azt jelenti tehát, hogy a *Morzolfeu* nem lehet egy falu, így a *pagus* földrajzi köznévvel kellene appozíciós szerkezetet alkotnia 'Marcal-forrás vidéke' jelentéssel. Ám ez azért problematikus, mert noha az oklevél lokalizálja a falut körülírással („Colon városának Morzolfeu vidékén egy falut”), de nem nevezi meg, beazonosíthatóságról tehát egyáltalán nem beszélhetünk. Ez azonban nem példátlan az oklevélben, ugyanis rögtön a következő tagmondatban ugyanezzel a problémával szembesülünk: „in comitatu Vyssegradiens civitatis villam unam sitam super Danubium, latere ex cuius dextro rivus, qui Apurig nuncupatur” 'Vyssegrad városának körzetében egy falut a Duna mellett, aminek jobb oldalán egy patak fut, amelynek a neve Apurig'. Vagyis az oklevél nem nevezi meg a falut, mindössze a patak azonosításával pontosítja az elhelyezkedését. Könyvtári szakirodalom szól arról, hogy az oklevelekben elsősorban azért bukkannak fel magyar nyelvű helynevek, mert a jogi hitelességhez egyértelműen be kell azonosítani a birtokokat (l. pl. GYÖRFFY 1970: 200, HOFFMANN 2007: 16). Ebben az esetben azonban szó sincs pontos meghatározásról. Noha a scriptor igyekszik a lehető legpontosabban körülírni a helyet, végül mégsem jegyzi le a településnevet, csupán a *villam unam* szintagmával jelöli, hogy e helyütt falu áll. Kérdéses, hogy miért így jár el a scriptor. Talán azért, mert a körülírásból egyértelműen kiderül, mely falvról van szó, a víznevekkel minden más lehetőséget kizárva. Ez az első esetben azt jelenti, hogy a víznek *-fő* utótagja etimológiailag még nem homályosult el, s pontosan tudták, hogy ez a víz forrását jelöli. Így tehát a Marcal vízének forráspontjához pontosan egy falut tudtak kötni.² Ugyanez a helyzet a második körülírással. A két víznév, a *Duna* és az *Aporügy* meghatározásával minden más falut kizárt a scriptor, így csak egy olyan település lehetett, amelynek partjait egyaránt mosta a Duna és az Aporügy.³ E válasz azonban nem megnyugtató, hiszen még ha a pontos körülírással a korban egyértelműen lokalizálni is lehetett a falut, a konkrét, összetéveszthetetlen helynév lejegyzése nélkül az azonosíthatóság nem garantált, amelynek következtében később a birtokjogot is elveszítheti a kedvezményezett.

Mint láttuk, a Visegrád körzetében meg nem nevezett falu helyének pontosítása egy szomszédos patak említésével történik: „rivus, qui Apurig nuncupatur”. Ezen megnevezőszós szerkezet szintén appozíciós szerkezetből bővül, a *rivus* földrajzi köznév értelmezője az *Apurig*; a víznév – SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010: 41) terminusával élve – álvonatkozói mondatban áll. Bár mellékmondatos megnevezésre csupán ez az egy példa van az oklevélben, érdemes megjegyezni, hogy az appozíciós szerkezetekből bővített szerkezeteknek ez az egyik leggyakoribb módja.

A „villam unam Fyley nomine” appozíciós szerkezetből bővített névszói szerkezet (ilyesféle megnevezéssel már többször találkozunk az oklevélben), az „(in conpage) Hurhyda civitatis” szerkezetnél azonban ismét problémába ütközünk. Természetesen itt is egy appozíciós szerkezetről van szó, érdemes azonban megfigyelni, hogy korábban, amikor a *civitas* latin közszó (ragozott alakja) mellett a magyar helynév nominativusban állt, a *civitas* is (többes szám⁴) nominativusban állt (*Wesprem civitates* és *Colon et Vyssegrad*

² Mindezek alapján a mai Sümegprága közelébe lokalizálható a falu.

³ Számunkra azonban problémás, hogy az *Aporügy* víznév már nem él, azonosítása pedig bizonytalan. Mivel pedig a Dunába számos patak torkollik, a meg nem nevezett falu azonosítása is nehéz. GYÖRFFY GYÖRGY (DHA. 475) és ÉRSZEGI GÉZA (2010: 23) is Szentendrével azonosította a települést.

⁴ Pluralitása motivált, hiszen több appozíciója van.

civitates), ha azonban a *civitas* valamilyen más esetraggal volt ellátva, akkor a mellette álló helynevek is ezzel voltak ellátva (*Albensis civitatis; Vyssegradiensis civitatis*). Ahhoz, hogy a magyar tulajdonnevet egyeztetni lehessen a latin közszóval, a magyar szót – amennyiben a végződése nem esik egybe valamely tipikus latin végződéssel – latinizálni kell, esetünkben latin képzővel kell ellátni. A *Wesprem, Vyssegrad* és *Colon* helyneveket *-ensis/-iensis* végződéssel látta el a scriptor, és ugyanezt – bár ez névválasztási eljárás – a *Hurhyda* esetében is megtehetette volna. Hogy ez nem történt meg, az feltehetően annak tulajdonítható, hogy az ilyen jellegű latinizálás a középkori oklevelezés hagyományából kiindulva elsősorban az országosan ismert helyneveket érintette. Bár néhol előfordul, hogy a nem széles körben ismert, kisebb települések helynevei is megkapják a latin képzőket – pl. 1075: *Alparienses* (DHA. 217) –, ez közel sem általános (SZŐKE 2015: 127).

Láthatjuk tehát, hogy szórványaink többsége olyan szerkezetben áll, amelyben a latin kontextus különféle lexikális elemekkel azt emeli ki, hogy mi a tárgyalt hely neve. Az ilyesféle szerkezetekkel „metanyelvi helyzetbe” emelik az adott nevet, ezzel adván neki kiemelt szerepet, hiszen így a helynév valós alakja egyértelműen megállapítható (HOFFMANN 2007: 22). Az oklevelezésekben az ilyesféle kiemelő szerkezet leggyakoribb módja a mellékmondatban történő megnevezés, ez azonban a tárgyalt oklevélben csupán egyszer fordul elő (*rivus, qui Apurig nuncupatur*). A többi esetben az appozíciós szerkezetet névszói szerkezetté bővíti a scriptor, amelyben mindig a *nomen* latin névszó valamely ragozott alakja tudósít a hely nevééről. Ezzel a megoldással a helynév egyes számú nominatívusi alakban szerepelhet, azaz zérómorfémával; a tényleges helynevek ilyen módon részei a latin szöveg felépítésének.

Appozíciós szerkezetekre, ebből bővülő névszói szerkezetekre és vonatkozó mellékmondatokra bőven találunk példákat a 11. századi oklevelezésből. A szintén Heribert C-hez kötött Pannonhalmi alapítólevélben az alábbiakat látjuk: *comitatu nomine Sumigiense; curtem, que vocatur Cortou* (DHA. 39–40). Más 11. századi oklevélből néhány példa: 1055 (TA.): *loco, qui vulgo dicitur Tichon; rivulus, qui dicitur Fuk; locus, Kert hel nomine; locus, qui Gisnav dicitur* (DHA. 149–150); 1061: *locus, qui vocatur Lappa* (DHA. 173); 1067: *silvam nomine Nogkereku; predium Zekeres* (DHA. 184–185); 1075: *flumen, quod vocatur Gran; rivulus nomine Sarraczka; silvam Huntiensem, que hungarice Surkuscher vocatur; montem Chus; rivulo Prestucz* (DHA. 213).

6. A beillesztés morfológiai eszközei az oklevélben. Az oklevélben a szövegbe illesztésnek három módjával találkozunk.

Esetünkben a szövegbe illesztés leggyakoribb morfológiai eszköze a függő eset esetraggal történő beillesztés. Erre látunk példát a *Wespriminensi ecclesie* szintagma, az *Albensis civitatis, a Vyssegradiensis civitatis* és – utóbbi többször ismétlődik – a *Sancti Mychaelis Wesprimiensis*⁵ esetében. A szövegbe illesztés ezen típusa során a scriptor *-ensis/-iensis* latin képzővel látja el a magyar helynevet, ez mintegy jelzőként funkcionál, s mint olyan, egyezik a jelzett szóval nemben, számban és esetben (a megfelelő esetrag által). Az imént kiemelt példák is azt a fentebb már kifejtett állítást erősítik, hogy a korban elsősorban az országosan ismert városok neveit latinizálták. Erre a beillesztési módra bőven találunk példát a 11. századi oklevelekben: 1061: *Otto Simigiensis comes* (DHA. 171); 1067: *Byhoriensis comitis* (DHA. 184); 1093: *populum Varadyensem* (DHA. 294).

Prepozíció és az ettől függő eset ragjának alkalmazásával illesztik be a *super Danubium* szerkezetet. Ilyesféle beillesztésre is találunk példákat a 11. századból: a szintén Heribert C-hez

⁵ Itt genitívus, de előfordul datívusként is.

kötött Pécsi püspökség alapítólevelében (1009): *a Danobygo* (DHA. 58); továbbá 1061: *per Dablam, ad Tyram, per Donobium* (DHA. 168); 1067: *in Danobio* (DHA. 185). Látható, hogy ez a beillesztési eljárás leginkább akkor alkalmazható, ha a név latinul deklinálható végződéssel bír.

Csupán egy példánk van arra a szövegből, amikor függő eset során zérómorfémával történik a szövegbe illesztés. Az oklevél datálásában olvasható „in Sool” egy prepozíciós szerkezet: az *in* ablativusi vonzattal bír, ám mivel a helynév latinul ragozhatatlan, a szerkezet második tagja zérómorfémás lett. Itt azonban érdemes megjegyezni, hogy e szórvány a keltezésben található, amely bizonyosan utólagos hozzátoldás, azaz nem 11. századi írás (SARNYAI 2022: 299–300). Mindazonáltal az ilyen típusú beillesztésre – lévén, hogy ez az egyik leggyakoribb beillesztési mód – számtalan példát találhatunk más forrásokból. Néhányat kiemelve: a Heribert C-hez köthető 1001-es pannonthalmi oklevélben: *de Poson*⁶ (DHA. 41); valamint szintén a Heribert C-hez köthető 1009-es pécsi alapítólevelében: *ad Thapeon* (DHA. 58); 1055 (TA.): *ad Seg, ad Ursa, inter Zilu kut et Kues kut* (DHA. 150; erről részletesebben I. SZENTGYÖRGYI 2014: 92); 1061: *ad Huzyer, ad Aruk, ad Galod* (DHA. 168); 1061: *in Kapus, in Lucisy* (DHA. 172); 1067: *ad Sartue, ad Arukscegui* (DHA. 183). A számos adatot látván említésre méltó, hogy noha ez az egyik legjellemzőbb beillesztési mód e században, az oklevél eredeti rétegében egy példát sem találunk rá.

7. Szórend. Figyelemreméltó a szórendiség kérdése. Az appozíciós és jelzős szerkezeteknek a latin szórendet kellene követniük, hiszen a szerkezetek váza latin (SZÖKE 2015: 136). Mindazonáltal az oklevélben szinte⁷ minden appozíciós szerkezet (amely nem bővül névszói vagy álvonatkozói szerkezetté) és minden jelzős szerkezet magyaros szórendet követ: *Albam civitatem, Wesprimiensis ecclesie, Albensis civitates, Vyssegradiensis civitatis, Wesprimiensis comitatu*.

8. Összegzés. Az oklevelek szórványainak vizsgálatát célszerű kontextusba ágyazva, környezetéből nem kiszakítva végezni. Noha a magyar nyelvtörténet számára a kétnyelvű szövegekben a magyar elemek az érdekesekek, hiszen elsősorban ezekből lehet magyar nyelvi vonatkozású következtetéseket levonni, mégis azt láthatjuk, hogy az elemző munkát segíti a szöveggörnyezet figyelembevétele, vizsgálata. Ha interpolált oklevéllel van dolgunk, a szöveg nemcsak kétnyelvű, de több nyelvállapotú is; a nyelvállapotok, s így a kronológiai rétegek elkülönítésében pedig segítséget nyújthat a névválasztás és a szövegbe illesztés vizsgálata. Az oklevél feltételezett scriptora Heribert C, a tanulmányban pedig láthattuk, hogy a Veszprémi püspökség adománylevelében alkalmazott szövegbe illesztési módok egyeznek azokkal a módszerekkel, amelyek más, hozzá köthető diplomákban is felbukkannak. A hatodik pont alatt összevettem, hogy az oklevél beillesztési megoldásai egyeznek-e a többi 11. századi diploma megoldásaival. Ebből az a tanulság vonható le, hogy az adománylevelél jellemzői ilyen tekintetben (is) egyeznek a 11. századi oklevelek sajátosságaival. Az értelmezésben, valamint a hely lokalizálásában is közreműködhet a kontextus figyelembevétele, ahogyan ezt a „*seu Morzolfue in pago Colonensis civitatis unam villam*” mondatrészletnél láthattuk, ugyanakkor újabb problémák felvezetéséhez is hozzásegíthet, mint azt az „*in comitatu Vyssegradiensis civitatis villam unam sitam super Danubium*” mondatrészlet esetében tapasztaltuk. Az oklevél névválasztásának és szövegbe illesztésének

⁶ Ugyanakkor valószínűleg ez a szórvány is utólagos hozzátoldás.

⁷ Ez alól egyedül a *Sancti Mychaelis Wesprimiensis* szintagma jelent kivételt.

vizsgálatával remélhetőleg hozzájárulhattam ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk a Veszprémi püspökség adományleveléről, s így értékes korai ómagyar kori neveket integrálhassunk a történeti nyelvtudomány és a névtan vizsgálódásaiba.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- ÉRSZEGI GÉZA 2010. I. (Szent) István adománylevele. In: HERMANN ISTVÁN – KARLINSZKY BALÁZS szerk., *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. A veszprémi egyházmegye múltjából 22. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár – Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém. 9–32.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások II. Névtudományi Konferencia 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 196–200.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- NÉMETH GYULA 1940. 1055: Kangrez. *Magyar Nyelv* 36: 326–327.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban. *Magyar Nyelv* 113: 210–225. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2017.2.210>
- PELCZÉDER KATALIN 2018a. A Bakonybéli összeírás két szórványáról (*Tener ere és Sar*). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 89–101. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/14/04>
- PELCZÉDER KATALIN 2018b. A Bakonybéli összeírás helyesírás-történeti sajátosságai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 75–88. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2018/05>
- PELCZÉDER KATALIN 2019. A Bakonybéli összeírás első hozzátoldásának nyelvtörténeti forrásértéke. In: HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – TERBE ÉRIKA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet* III. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 280–289.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–84.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 117–142.
- SARNYAI VIVIEN 2022. Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. *Magyar Nyelv* 118: 289–300, 444–459. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.3.289>, <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2022.4.444>

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZÖKE MELINDA 2013. A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv* 109: 68–77.
- SZÖKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZÖKE MELINDA 2018. Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 73–87. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/14/03>
- SZÖKE MELINDA 2019. Szent István Pécsvárad oklevelének *Sorlogys* helynevéről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106. <https://doi.org/10.29178/nevtert.2019.5>
- SZÖKE MELINDA 2020a. A latinizálás és hiánya a pécsvárad apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő* 42: 29–46. <https://doi.org/10.29178/nevtert.2020.2>
- SZÖKE MELINDA 2020b. A pécsvárad oklevél helyneveinek szövegkörnyezete. *Magyar Nyelvjárások* 58: 109–120. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2020/05>
- SZÖKE MELINDA 2021. 11. századi nyomok az 1019. évi hamis Zalavári oklevélben. *Névtani Értesítő* 43: 135–143. <https://doi.org/10.29178/nevtert.2021.8>

SARNYAI VIVIEN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5825-7242>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

VIVIEN SARNYAI, Insertions in the Donation Letter to the Archdiocese of Veszprém from Stephen I of Hungary

The original copy of Stephen I's 1009 charter diploma establishing the Archdiocese of Veszprém has not survived; only interpolated versions with later modifications are available for research. As an interpolated charter diploma, the donation letter to the Archdiocese of Veszprém was relegated to the periphery of linguistic interest for a long time. Recently, however, the linguistic investigation of this donation letter has begun. This paper examines the methods of name choice and their insertion into the charter text. The author points out what new perspectives emerge in charter diploma analysis by applying this relatively recent approach and how examining the textual context assists interpretation and sheds light on unresolved issues. An analysis of name insertion methods contributes significantly to the evaluation of interpolated charter diplomas, to the distinction of chronological layers and ultimately, to the integration of new, early name records into the research into the relatively data-deficient initial phase of the Old Hungarian period.